

EZGU FIKR, EZGU SO‘Z, EZGU AMAL!

ILM SARCHASHMALARI

**URGANCH DAVLAT UNIVERSITETINING
ILMIY-METODIK JURNALI**

2018-6

шаклини қабул қила олмаслиги, *-лар* кўплик кўшимчаси билан қўлланган ҳолларда эса кўплик маъноси эмас, балки турли модал маънолар ифодаланиши қайд этилган.

Абстракт отларнинг кўплик сон категориясига ўзига хос муносабати Рус ва Европа тилшунослари томонидан ҳам абстракт сўзларнинг асосий формал ўзига хослиги деб эътироф этилади. Жумладан, “Биз кўплик сон категориясини ҳосил қилмайдиган сўзларни аниқлаб, ушбу категория (абстрактлик)ни кашф қилдик; фақат конкрет деб англанадиган предметларгина кўпик маъносига эга бўла олади ва шундан келиб чиқиб кўплик категориясини ҳосил қилади”.¹ Абстрактлик категорияси фақат бирлик сон шаклига эгаллиги билан ўзининг грамматик ифодасини топади.² Кўплик сон категорияси шаклининг йўқлиги абстракт отларнинг асосий грамматик тавсифидир.³

Ўзбек тилшунослигида ҳам абстракт отларнинг грамматик кўпликка муносабати хусусида бир қатор фикрлар билдирилган. Жумладан, Ш.Раҳматуллаев отларни жисмий (конкрет) ва фикрий (абстракт) отларга ажратар экан, фикрий отларни фақат бирлик шаклда ишлатилувчи от турлари гуруҳига киритади.⁴

Шу ўринда айтиш жоизки, абстракт отлар конкрет отлардан фарқли равишда, санок системасига ҳам бефарқ ёки санок системасига муносабати жуда хира тарзда. Таққосланг: *иккита нон, бешта бола ёки учта онг, олтита туйғу* каби.

Ўзбек тилида *гоялар, фикрлар* каби баъзи сўзларда кўплик маъносининг ифодаланиши; айрим абстракт сўзларнинг саналиши (*иккита қайғу, учта гоя, тўртта фикр*) бу омилнинг ҳал қилувчи эмаслигини кўрсатиб, аҳамиятини семантик омилдан қуйроқ поғонага туширади.

Ўзбек тилида абстракт отлар от, сифат, сон ва феъл сўз туркумидаги сўзлардан ўзига хос аффикслар *-лик (дўстлик), -лиқ (борлиқ), -ч (севинч), -чилик (қудачилик), -гарчилик (одамгарчилик)* ёдамида ясалади. Абстракт отлар суффиксли сифатлар ёдамида ҳам ҳосил бўлади: *нокамтарлик, ноҳақлик, сергаплик* каби. Айрим илмий ишларда аффикслар ёдамида ясалган бу каби сўзлар ажратилган сўзлар деб юритилиб, абстракт сўзлар қаторига киритилмайди.⁵ Бунда ясалишга асос бўлган ўзак морфема асосида объектив воқелик билан боғланиш мавжуд бўлади, деган фикр илгари сурилади.

Хулоса қилиб айтиш мумкинки, абстракт ва конкрет номлар ўртасидаги зидликнинг асосида улар номлаётган моҳиятларнинг турлича эканлиги ётар экан, абстракт номларни ажратишда бошқа формал омилларга нисбатан семантик омилнинг устуворлиги, шубҳасиз.

Манзура Абжалова (Алишер Навоий номидаги ТДЎТАУ) МАТНИИ ГРАФЕМАТИК ТАҲРИРЛАШ МОДУЛИНИНГ ЛИНГВИСТИК НОРМАЛАРИ

Аннотация. Бугунги кунда информацион технологиялар орасида матнларга автоматик қайта ишлаш тизимлари истиқболли йўналишлардан ҳисобланади. Шундай тизимлардан бири – бу автоматик таҳрир қилиш тизими бўлиб, у комплексли кўп босқичли ҳисобланади. Ушбу мақолада илк босқич ҳисобланмиши графематик таҳрир борасида сўз боради. Мақолада графематик таҳрирнинг вазифалари кўрсатилган ҳамда графематик таҳрирлаш модулларини ташиқил этувчи асосларга эътибор қаратилган.

¹ Калинина Л.В. Лексико-грамматические разряды имён существительных как пересекающиеся классы слов. Дис. ... док. филол. наук, Киров, 2009, с. 24.

² Виноградов В.В. Русский язык. (Грамматическое учение о слове). В.В.Виноградов. 3-е изд, испр. М., “Высшая школа”, 1986, с. 137.

³ Золотарёва Т.А. Семантические особенности английских абстрактных существительных, влияющие на употребление артикля. Дис. ... канд. филол. наук, Москва, 2003, с. 20.

⁴ Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o‘zbek tili. Darslik. Toshkent, “Universitet”, 2006, 207-bet.

⁵ Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. М., изд-во МГУ им. Ломоносова, 1997.

Аннотация. Системы обработки текста на узбекском языке в настоящее время представляют собой одно из наиболее перспективных направлений информационных технологий. Из таких систем как система автоматического анализа является комплексно многоэтапным процессом. В данной работе рассматривается задача этапа графематического анализа. А также указана база составляющих модулей графематического анализа.

Annotation. Text processing systems in the Uzbek language represent now one of the most perspective directions of information technology. One of such systems is the system of automatic editing and it is considered as complex and many staged. In the given work the speech goes on about a graphematic editing as the first stage. There are shown the tasks of graphematic editing and attention is paid to the bases in graphematic editing modules.

Калим сўзлар: автоматик анализ, система, графематик анализ, модулар, матнни ишлаш, ахборот технологиялари, жараён, модулар базаси.

Ключевые слова: автоматический анализ, система, графематический анализ, модули, обработка текста, информационные технологии, процесс, база модулей.

Key words: automatic analysis, system, graphematic analysis, modules, text processing, information technologies, process, base of modules.

Компьютер лингвистикасида сўнгги йилларда тезкорлик билан ривожланиб бораётган ва кўпчиликнинг диққатини тортаётган йўналиш – бу матнларни автоматик равишда қайта ишлаш йўналишидир. Кундалик турмушимизнинг ажралмас қисмига айланган компьютер технологияларида матн асосий ўринни эгаллайди. Шу боисдан амалий тилшунослик вакиллари, даставвал, матнни автоматик равишда бир тилдан бошқа бир ёки бир неча табиий тилга таржима қилувчи, матнни морфологик, синтактик ва семантик жиҳатдан автоматик таҳрир қилувчи, матндаги сўзларнинг частотасини кўрсатувчи ва бошқа шу каби дастурларни яратиш устида иш олиб боришди. Бугунги кунда эса матн билан боғлиқ дастурларнинг лингвистик таъминотларини бойитиш ва яна-да мукамаллаштириш борасида илмий ва амалий тадқиқотлар олиб борилмоқда.

Матнларни қайта ишлаш йўналишида автоматик таҳрир муҳим ўрин тутди. Компьютер воситасида амалга ошириладиган бундай таҳрир усули инсон томонидан қилинадиган лингвистик таҳрирдан вақтни ва моддий маблағнинг тежалиши билан ажралиб туради. Шунингдек, автоматик таҳрир айни иш жараёнида, яъни матнни киритиш пайтида фойдаланувчининг саводини оширишга ҳам хизмат қилади. Матнни киритувчи томонидан йўл қўйилган орфографик, синтактик ёхуд семантик хатони таҳрир дастури ўша онда аниқлайди ва тўғри ёзиш вариантларини ҳавола қилади. Дейлик, ҳоким сўзи киритилиши керак, аммо дастур фойдаланувчиси сўзни *хоким* тарзида ёзди, шунда дастур ўзига жойланган лингвистик модулар натижасида сўзни хато ҳисоблаб, фойдаланувчига *хоким*, *ҳаким* вариантларини беради. Натижада фойдаланувчи ўзбек имло лугатида *хоким* туб сўзи мавжуд эмаслигини англайди. Шунингдек, таҳрир дастури нафақат сўзларнинг тўғри ёзилаётганини текширади, балки белгиларнинг ўз ўрнида қўлланилаётганини ҳам назоратга олади. Дейлик, *Дўстим*, *омадни қўлдан бой берма!* жумласи грамматик жиҳатдан тўғри тузилган, лекин вергул белгиси *дўстим* сўзидан сўнг бир бўш жой – пробел ташлаб ёзилган. Лингвистик таҳрир дастури ушбу кичик хатоларни инобатга олиб тузилади.

Матнларни таҳрир қилувчи дастурнинг мукамал бўлиши учун куйидаги лингвистик модулар ишлаб чиқилиши лозим:¹

1. Графематик таҳрир модуллари.
2. Морфологик таҳрир модуллари.

¹ Большакова и др. Автоматическая обработка текстов на естественном языке и компьютерная лингвистика. М., 2011, с. 106; Леонтьева Н.Н. Автоматическое понимание текстов: системы, модели, ресурсы. М., 2006, с. 50.

3. Синтактик таҳрир модуллари.

4. Семантик таҳрир модуллари.

Графематик таҳрир матни лингвистик жиҳатдан автоматик текширишнинг илк босқичи ҳисобланади. Ушбу босқичда матндаги хат боши, сўз, гап, рақам, пунктуацион белгилар ва бошқа махсус рамзий белгилар аниқланади. *Графема* – ёзма матн бирлиги (харф, тиниш белгилар), инглиз тилида *token* дейилади, *tokenization* сўзи шундан келиб чиққан. Графематик таҳрир босқичининг мақсади матндаги энг кичик бирликларни аниқлаш ва таснифлаш. Бундай бирликларга қуйидагилар киради: сўз, хат боши, тиниш белгилари, саналар, пул бирликларининг рамзлари, сўз-рақамли бирикмалар, сонлар, IP-манзиллар ва файл номлари, телефон рақамлари.

Графематик таҳрир қуйидаги вазифаларни бажаради:

1) матн оқимини сўзларга бўлиб, уларни классификациялаш. Бу бирликларга жараён давомида кейинги таҳрир учун изоҳ берилади. Масалан, АА – сўз, фақат бош ҳарфлардан иборат. Аа – сўз, бош ҳар билан бошланади каби. Бунинг учун алфавитдаги бош ва кичик ҳарфларнинг барчаси дастур модулига киритилади;

2) матндан белгилаб олинган сўзларни частота бўйлаб тартибга солиш;

3) сўзларнинг айрим комбинацияларини йирикроқ бирликларга – “барқарор ибораларга” бирлаштиради (ибора боши ва охирига белги қўяди: ИБ1... ИБ2);

4) сўзларга (яширин, ноаниқ сўзларга) махсус белги беради;

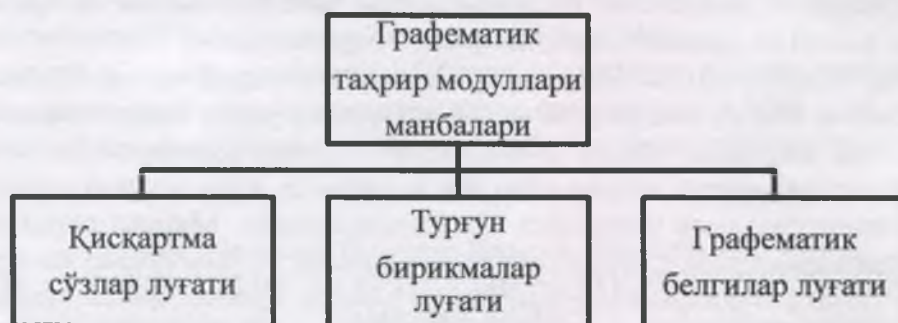
5) ўтказилган жойларни ҳисоблайди ва назорат қилади;

6) хат бошини аниқлайди ва рақам қўяди;

7) қисқартма сўзларни – аббревиатураларни аниқлайди.

Ушбу вазифаларни амалга ошириш учун тилшунослик методларига таянган ҳолда формал ёндашувни ишлаб чиқиш талаб қилинади.

Графематик таҳрир манбалари сифатида қуйидагилар хизмат қилади:

Демак, графематик таҳрир модуллари асосини қуйидаги белгилар ва бирикмалар қатори ташкил этади:

1. 0 дан 9 гача бўлган сонлар ва рим рақамлари. Қолган мураккаб сонлар ушбу ўнта сон орқали юзага келтирилиши алгоритмга киритилади.

2. Латин, кирилл ва араб ёзувлари алифболаридаги бош ва кичик ҳарфлар.

3. Тиниш белгилари: нуқта, вергул, қўштирноқ, қавс, тире, икки нуқта, нуқтали вергул, кўп нуқта, сўроқ ва ундов.

4. Математик ифодалар: қўшиш (+), айириш (-), бўлиш (÷, :), кўпайтириш (×, ·), қавс ва унинг кўринишлари (), [], чексизлик белгиси (∞), даражага кўтариш (x²), илдиз ости (√), тенглик (=) ва тенг эмаслик (≠) белгилари, катта (>) ва кичик (<) ишоралари каби-лар. Алгоритмга уларнинг фақат сонлар орасида келиши маълумот қилиб киритилади.

5. Тире (-) ва чизиқча (-)нинг алоҳида белгилар эканлиги ёзилади.

6. Тутуқ белгисининг вазифалари кўрсатилади.

7. **Диакретик белгилар.** Матн лотин ёзувида ёзилаётганда дастур алгоритми о' ва g' харфлари устидаги ' диакретик белгиси ' тутук белгисига алмаштириб қўйилганда, бундай ҳолатни хато деб ҳисоблайди ва матн киритувчини ушбу хато ҳақида огоҳлантиради.

8. **Ҳавола белгилари:** рақамли (2³) ва юлдузчали (*) кўринишлари.

9. **Махсус белгилар:** ^, v, %, &, \, { } _ , № кабилар.

10. **Қисқартма сўзлар.** *НДКИ, ТошМИ, ЮНЕСКО, СамДУ* каби.

Матндаги белгиларнинг асосий қисмини маълум бир табиий тил алфавитидаги харфлар ташкил этади. Сўзларни ташкил этувчи харфлар маълум бир ёзув (кирилл, лотин ёки бошқа ёзув)да киритилаётганда сўз таркибига ўзга ёзув элементи ёзилиб кетиши мумкин. Масалан, *мақтаб, макр, зарб, аққиуа* каби. Графематик таҳрир бундай хатоларни аниқлайди ва ўздан кейинги (морфологик) босқичга ўтказида. Айрим ҳолларда матнларда махсус белгиларни учратиш мумкин. Масалан, ҳароратни кўрсатувчи белги, ©, *, &, №, &, <, > каби белгилар. Бундай белгилар таҳрир дастурининг лингвистик маълумотлар омборига “махсус белгилар – МахБ” номи остида ҳар бирининг вазифаси ёзилган ҳолда киритилади. Улар қаторида бўш жой ажратувчи пробел ва хат боши белгиси, сатр охири кўрсатувчи белгилар ҳам киради. Масалан, (“лексема”), – тарзида кетма-кет келган белгилар тизими қуйидагича изоҳланади:

- (– очувчи қавс;
- “ – очувчи қўштирноқ;
- лексема – луғавий бирлик;
- ” – ёпувчи қўштирноқ;
-) – ёпувчи қавс;
- , – вергул;
- тире.

Бундай изоҳлар синтактик ёки семантик таҳрирда белгиларнинг ўрни ва аҳамияти учун муҳимдир. Бундан ташқари, ёзувда шундай ҳолатлар бўладики, уларни эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Масалан, сўзлардаги харфлар бир бўшлиқ – пробел қўйиб ёзилган бўлиши мумкин (*А Р И З А*). Агар бундай ҳолатлар юзасидан графематик таҳрир модулларига маълумот киритилмаса, дастур *А Р И З А* сўзидаги харфларни бир сўзни ташкил этувчилар деб эмас, балки алоҳида қўлланган харфлар кетма-кетлиги деб ҳисоблайди.

Шунингдек, каср сонларни ифодалашда қўлланиладиган нукта ёки вергул белгилари рақамларни ажратувчи белгилар сифатида эмас, балки рақамларни бир бутунликда қабул қилишини билдиради.

1.25 } — бир бутун сонлар
5,5 }

Лотин графикасида ёзилган ўзбек тилидаги матнларни компьютер воситасида ёзиш жараёнида диакретик белгиларнинг турли ҳолатда қўйилганига гувоҳ бўламиз.

Нотўғри	Тўғри
O`o` G`g`	O' o'
O'o' G'g'	G' g'
O'o' G'g'	
fe`l	fe'l
a'lo	a'lo

Бундай хатога оммавий ахборот воситалари ва реклама матнларида йўл қўйилаётгани ачинарли ҳол, чунки ҳар бир белги ўз ўрни ҳамда вазифасига эга. Лотин алифбосидаги о' ва g' харфларини англантишга хизмат қиладиган диакретик белгининг тўғри қўйиш

қоидаси (тутуқ белгисининг юқорига қараган тесқари ҳолати) “Лотин ёзувига асосланган ўзбек адабий тилининг имло қоидалари”да ёзиб қўйилган. Тутуқ белгисининг вазифаларидан (тутуқ белгиси унли товушдан кейин қўйилса, унинг чузиб ўқилишини таъминлайди: **she’r, ma’no**; ундош товушдан сўнг қўйилса, ўзидан кейин келган унлидан ажратиб ўқилишига хизмат қилади: **sur’at, qit’a**) англаш мумкинки, диакретик белги билан тутуқ белгисининг алмаштириб қўлланилиши, асло, мумкин эмас.

Лингвистик таҳрир дастурининг графематик таҳрир босқичи модулларини яратишда юқоридаги каби ҳолатларнинг ҳар бири матн элементлари типлари тарзида юзага келтирилади. Қуйида типларнинг қандай бирликларни ўз таркибига олиши келтирилди:

ЛекБ – лексик бирлик, бир ёзувга мансуб алифбодаги ҳарфлардан юзага келган лексема (*valida, buyruq, yurak, hayot, oldin* каби);

ЧетЛ – чет тили лексемаси (*приказ, бюро*);

РБ – рақамли бутунлик (*1986, 18/04/2012, 5.05, 19,25*);

ХРБ – ҳарф-рақамли бутунлик (*Боинг-767, СУ-26, “Келажак овози – 2013”, “Йил аёли – 2012”*)

АББР – аббревиатура (*БМТ, МДХ, ЎзР, НДКИ, ЎЗМУ*);

ҚБ – қисқартирилган бирикмалар (*ва ҳ.к., ва бошқ., м-н.*).

Бир қарашда аҳамиятсиздек туйилган белгилар таҳрири матнларнинг саводли ёзилишида ўз ўрнига эга. Бир жузъий лингвистик хато ҳам матннинг сифатига путур етказиши мумкин. Шу боис ўзбек тилидаги матнларни автоматик таҳрирловчи дастурнинг лингвистик таъминотини яратишда, асосан, лотин ёзувида ёзилган матнлардаги қисқартма сўзлар, графемалар таҳририни амалга оширувчи графематик таҳрирлаш модулларини ташкил этувчи лингвистик белгиларга алоҳида урғу берилди. Графематик таҳрир кўп босқичли таҳрирлаш дастурининг илк босқичи ҳисобланиб, у кейинги босқичларнинг самарали ва тўлақонли бўлишида хизмат қилади.

Feruz Murotxodjayeva (ЎзДЖТУ)

КОГНИТИВНЫЕ И СЕМАНТИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ЗНАЧЕНИЮ СЛОВА

Аннотация. Ушбу мақолада сўзнинг семантик таркибини шакллантириши ва сўз мазмунини тушуниши муаммосига қаратилган. Сўзнинг семантик хусусиятларини аниқлаш ва ташкил этиши, моҳиятини, сўз маъноларининг когнитив ва семантик усулларини ўрганишига асосланган.

Аннотация. Данная статья о семантической структуре слова связана с проблемой осмысления содержания и формы знака и, в частности, основывается на постулате о том, что значение, как единство формы и содержания, формируется лишь в сознании говорящего, а потом и слушающего как единство образов формы слова и содержания. Суть альтернативного подхода заключается в определении минимально существенных семантических признаков слова, установлении места лексемы в системе языка и речи.

Annotation. This article is about the problems of formation of semantic structure of the word and understanding the sense of the word. The essence of identifying and organizing semantic peculiarities of the word is based on learning cognitive and semantic ways of word meanings.

Калит сўзлар: овоз, график қобик, сўз маълумоти, грамматика, лексика, лексема, лугатлар, сўз ясаи.

Ключевые слова: звуковая, графическая оболочка, грамматика, лексика, лексема, словари, словообразование.

Key words: sound, graphics, word information, grammar, vocabulary, lexemes, dictionaries, word formation.